УДК 811.512.145

М.З. Вәлиева,
Б.К. Миңнуллин

ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ЧЫГАНАКЛАРЫНДА САННАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫНА ХАС СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР

Статья посвящена разработке вопросов функционирования имен числительных в текстах старотатарских письменных памятников XVII–XVIII вв. и в текстах татароязычной арабографической периодической печати начала XX века. Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного изучения стилистических особенностей имён числительных как средств лингвистического создания публицистического стиля, а также особенностей передачи внешнего мира и внутреннего портрета героев, их эмоционально-психологических состояний, которые являются важными элементами интерпретации текстов старотатарских письменных источников XVII–XVIII вв. и татароязычной арабографической периодической печати начала XX века. Используясь в текстах письменных источников татарского языка, имена числительные участвуют в реализации двух основных функций: информационной и эмоционально-экспрессивной.

Ключевые слова: старотатарские письменные памятники, татарская периодическая печать, старотатарский письменный литературный язык, язык периодической печати, стилистические особенности, имя числительное.

The article is devoted to the development of issues of the functioning of numerals in the texts of Old Tatar written monuments of the XVII–XVIII centuries and in the texts of the Tatar-language Arabographic periodicals of the early twentieth century. The relevance of the topic is due to the need for a comprehensive study of the stylistic features of the names of numerals as a means of linguistic creation of a journalistic style, as well as the peculiarities of transmitting the external world and the inner portrait of the characters, their emotional and psychological states. They are important elements of the interpretation of texts of Old Tatar written sources of the XVII–XVIII centuries and Tatar-language Arabographic periodicals of the early twentieth century. Being used in the texts of written sources of the Tatar language, the names of numerals participate in the implementation of two main functions: informational and emotionally expressive.

Keywords: the Old Tatar written monuments, the Tatar periodical press, the old Tatar written literary language, the language of the periodical press, stylistic features, the numeral.

Сан – микъдар төшенчәсен, предметларның санын, данә исәбен белдереп килә торган мөстәкыйль сүз төркеме [Татар грамматикасы, 2002, б. 74]. Саннар морфологик категория буларак телдә мөһим һәм кирәкле сүз төркемнәренең берсе булып саналса да, аларның стилистик мөмкинлекләре шактый чикләнгән. Әдәби стильгә караган

текстларда саннар чагыштырмача сирәк кулланыла, шул ук вакытта фәнни, иҗтимагый-публицистик стильләрдә саннарга зур игътибар бирелә. Бу аңлашыла да, чөнки әлеге стильләргә төгәллек, актуальлек, рәсмилек, документальлек һ.б. шундый таләпләр хас. Публицистик стильдә шуларга мәгълүматның укучыга тәэсир итәрлек дәрәҗәдә эмоциональ-экспрессив, үткен булуы һәм тиз арада җиткерелергә тиешлеге өстәлә. Күп кенә очракларда әлеге таләпләрне саннардан башка тормышка ашыру мөмкин түгел. Шуларны күздә тотып, әлеге мәкаләдә саннарның кулланылышына хас стилистик үзенчәлекләрне публицистик стильдә иҗат ителгән иске татар язма истәлекләре нигезендә яктырту максат итеп куелды. Мәгълүм булганча, тел күренешләренә бәйле үзгәрешләр берничә чорның язма истәлекләрен чагыштырма планда тикшергәндә аеруча ачык күренә. Шуңа да саннарның кулланылышына хас стилистик үзенчәлекләр иҗтимагый-публицистик стильнең формалаша башлавы һәм үсеше тарихында зур әһәмияткә ия булган XVII–XVIII гасырлар язма истәлекләре (Мөслиминең «Тәварихе Болгария», билгесез авторның «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрләре) һәм XX гасыр башы вакытлы матбугаты («Борһане тәрәккый», «Кояш», «Вакыт» газеталары) нигезендә каралды.

Югарыда искәртелгәнчә, публицистик стильнең татар телендә үсеш ала башлавын галимнәр XVII–XVIII гасырлар белән бәйләп карыйлар. Берничә гасыр дәвамында татар җәмәгатьчелегенең, галимнәренең игътибарын үзенә җәлеп иткән язма истәлекләрдән Мөслиминең «Тәварихе Болгария», билгесез автор тарафыннан иҗат ителгән «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрләренең тел үзенчәлекләре, аларның халыкка мәгълүмат бирү максатыннан язылуы бу язма чыганакларның публицистик рухка якын стильдә иҗат ителгәнлеген күрсәтә. Әлеге әсәрләрдә тарихи вакыйгалар сурәтләнсә дә, аларның тарихи чыганак буларак карала алмавы, әмма язма истәлекне әдәби-тарихи жанрга кертергә мөмкин булуы узган гасырда ук галимнәр тарафыннан исбатлана [Усманов, 1972, б. 134–156]. М. Әхмәтҗанов Мөслиминең Чыңгыз империясе төзелү, Дәште Кыпчак, Нугай урдасы, Болгар дәүләтләренең тарихын, күренекле ханнарның шәҗәрәләрен, билгеле тарихи шәхесләр, зур шәһәрләрнең исемнәрен, урыннарын яхшы белүен, тирән мәгълүматлы кеше булуын җентекләп яза [Татар әдәбияты тарихы, 2022, б. 401]. Галим шулай ук Мөслиминең шул чорда барган тарихи вакыйгаларга булган мөнәсәбәтен «фәкать публицистик жанрда гына белдерү мөмкин булганлыгын» искәртә [Әхмәтҗанов, 2012, б. 65]. М. Әхмәтҗановның бу хактагы фикере И.Б. Бәширова хезмәтләрендә үстерелә, ул «бу рисаләне үз чоры әдәби теленең үзенчәлекле публицистик жанры дип әйтү дөрес булыр», дип искәртә [Бәширова, 2018, б. 64].

Шул рәвешчә, татар теленең публицистик стиленә караган беренче үрнәкләр XVII–XVIII гасырларда дөнья күрсә, татар вакытлы матбугаты киң колач алып үсә башлаган XX гасыр башларында публицистик стиль тәмам формалашып җитә. Татар халкының тор-

мыш-көнкүрешен, тарихын яктыртуда зур роль уйнаган «Борһане тәрәккый», «Кояш», «Вакыт» газеталары моның матур үрнәге булып тора. Әлеге газеталар татарлар күпләп яшәгән Казан, Әстерхан, Оренбург кебек зур шәһәрләрдә милләтне берләштерү, милли үзаңны үстерү, татар халкының иҗтимагый-сәяси карашларын формалаштыру юнәлешендә зур эш алып бара һәм телнең шул чордагы үсеш-үзгәрешен иң тулы яктырткан төп басмалардан санала [Миннуллин, 2022, с. 4–6].

Әлеге язма истәлекләрнең, вакытлы матбугат үрнәкләренең һәрберсенең тел-стиль үзенчәлекләре арасында саннар зур әһәмияткә, актив кулланылышка ия булулары белән аерылып тора. Галимнәр фикеренчә, саннар сөйләмдә иң элек мәгълүматны объектив һәм дөрес җиткерү өчен хезмәт итә, шулай ук аерым очракларда алар, билгеле бер контекстка бәйле рәвештә, көчле сөйләм экспрессиясе чыганагына да әверелергә мөмкин [Голуб, 2023, с. 244]. Димәк, публицистик стильдә саннар төп ике вазифа башкара дип карый алабыз: мәгълүмат бирү һәм эмоциональ-экспрессив функцияләр.

Саннарның мәгълүмати функциясе дигәндә, нигездә, язмада урын алган саннар аша фактик мәгълүматларны дөрес итеп җиткерү, тасвирлана торган объектның саны-исәбе билгеләнү, вакыйга-күренешләрнең вакыты күрсәтелү күздә тотыла. Чынбарлыкны саннар ярдәмендә чагылдыру, аны бәяләү, мөнәсәбәт белдерү публицистик стильнең бер үзенчәлеге булып тора.

XVII–XVIII гасырларның иске татар язма текстларында әлеге функция, беренче чиратта, ел-көн исәбен күрсәтә торган саннарның стилистик кулланылышында чагылыш таба: *Тарих Һиҗрәте рәсулуллаһи ғаләйссәламнең туғызынчы сәнәсендә Хут йолдызында, Рамазан мөкәррәмәнең туғызынчы көнендә Болғарда ул заманда хан аталмыш кемсәнә Айдар хан ирде* [Мөслими, 1999, б. 25]. *Андин соң тарих мең дә сиксән туғызда ирде, асманда – һаwада бер йақты ләгән йолдыз пәйда булды, көндин йақтылығы артды, тәмам қырық көнгәчә торды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 1]. *Андин соң тарих мең дә унйидедә ирде, кенәз Митрий йағый булды, тавық йылы ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 91]. *Тарих һиҗрәтнең туғызынчы йөз икенче йылы ирде, эт йылы ирд*е [Мөслими, 1999, б. 47]. Әлеге мисаллардан күренгәнчә, Идел буе татарлары вакытны белдерү, еллар исәбен атау өчен саннарны гына түгел, берәр хайван атамасы белән әйтелә торган 12 еллык циклдан да файдаланганнар. Галимнәр фикеренчә, елларны 12 хайван циклы белән атау Идел буе Болгар дәүләте төзелгәнче үк гуннардан үтеп кергән булырга тиеш [Беркутов, 1987, с. 11]. XVII–XVIII гасырларның иске татар язма истәлекләрендә дә елларны шул традиция нигезендә атау өстенлек итә: *Сәфәрнең йегерме алтынчы көнендә, тарих һиҗрәтнең илле алтынчы йылы ирде, қуй йылында мөбарәк җомға кичәсендә иде* [Мөслими, 1999, б. 11]. *Андин соң тарих мең дә илле өч тә ирде, кенәз Михайла Фидорович хан булды, қуй йылы ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 91]. Әмма шунысын

да онытырга ярамый, куй елы һәм хәмәл елы дигәндә, ике төрле календарь күздә тотылырга мөмкин. Беренчесе «12 еллык хайван циклы» булса, икенчесе – кояш ел хисабына туры килә торган «Хәмәл хисабы» календаре. Соңгы календарьда яңа ел башы Нәүрүзгә, ягъни 12 йолдызлыкның өченчесенә – сарык бәрәне (гарәпчә хәмәл, русча овен) аена – мартка туры килә [Дәүләтшин, 1999, б. 175–176]. Югарыда китерелгән мисалларда да шул хакта сүз бара. Димәк, Мөслиминең «Тәварихе Болгария» әсәрендә «Хәмәл хисабы» календаре күздә тотылса, «Дәфтәре Чыңгызнамә»дә «12 еллык хайван циклы» календаре кулланылган булырга мөмкин. Гомумән, елларны унике еллык цикл белән атау «Дәфтәре Чыңгызнамә» стиленә хас үзенчәлекләрнең берсе булып тора. Автор ел атамаларына тирән мәгънә сала, ел исәбе, аларның атамалары хакында күп мәгълүмат бирә: *Андин соң тарих мең дә йегерме дүртдә ирде, Җанали йағый булды, сычқан йылы ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 91]. *Андин соң йәнә беләсез кем, Чыңғыз хан пәйғамбәребез Мөхәммәд Мостафа саллалаһу ғаләйһи вә сәлламнең тарихындан соң биш йөз қырық туғызынчыда ирде, туңғыз йылында Зөлкәғдә айында анадин туғды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81].

Ел-ай хакында мәгълүмат бирә торган саннар ярдәмендә автор вакыт исәбен генә күрсәтеп калмый, ә укучының игътибарын шул рәвешчә әсәрнең үзәгендә булган персонажларга, күренешләргә җәлеп итә, вакыйгалар агышын анык итеп, билгеле бер эзлелектә күз алдына китерергә ярдәм итә: *Ул көймә берлә бер йыл киттеләр, диңездән ғайрене күрмәделәр* [Мөслими, 1999, б. 21]. *Имде Тумавыл Мәргән егерме йыл ханлық сөрде, андин соң Дуйын Бәйан унтуғыз йыл ханлық сөрде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

XX гасыр башында ныклы үсеш алган публицистик стильдә, аеруча газета текстларында саннарның кулланылу активлыгы, тематикасы күзгә күренеп арта, стилистик мөмкинлекләре дә киңәя. XX гасыр башы вакытлы матбугатында, ягъни публицистик стильгә караган язмаларда саннар ел-вакыт исәбен белдерү белән генә чикләнми, ә татар халкының тормыш-көнкүреше белән бәйле барлык өлкәләрне дә яктырта башлый. Мәсәлән, түбәндәге мисалларда саннар тарихи вакыйгаларга бәйле рәвештә ел исәбен шактый төгәл күрсәтүгә хезмәт итә: *Бундан башка Әнвәр Паша 1916 нчы йылға йәшләрне чакырмыйча йәнә 8000 мең кеше чыгара аладыр* [«Төрки сугышы», «К.»[1], 1915, № 699]. *1906 нчы йылгы запаснойларны өч көн мидәтендә килеб җитәргә хезмәткә чақырылды* [«Төрк-юнан мөнәсәбәте», «В.»[2], 1913, № 1302]. Илдә барган яңалыклар турында хәбәр иткәндә, авторлар ел исәбен игътибарга алмыйча, ай-көн белән бәйле мәгълүматны гына күрсәтергә мөмкин. Бу очракта санны белдерә торган лексик бермәлекләр ай атамаларын, көн исәбен белдерә торган санал-

[1] «К.» – «Кояш» газетасы.
[2] «В.» – «Вакыт» газетасы.

мыш сүзләр белән янәшә кулланыла*: Беренче июньдә кич Тифлиста Иран консулы извозчик илә ҷайттығы вакыт...* [«Русия хәбәрләре», «Б.т.»[1], 1907, № 116]. *Андрийановы магазинында ундүртенче октәбрдән башлаб зур дешовка башланды* [«Зур дешовка», «К.», 1913, № 259,]. *8 нче ийүнгә каршы төндә өченче мәхәллә мәсҗетенең йозаҷларын ватыб, 4–5 данә кийез йурғанлар урлағанлар* [«В.», 1909, № 480, «Әтраф хәбәрләре»]. *«Нордлитс» дигән инглиз көймәсе 24 нче мартда мина белән батырылды* [«Япониядә», «К.», 1915, № 664].

Вакыт көн, ай яки ел исәбе белән чикләп күрсәтелгән очракта вакыйгалар барган вакыт аралыгы хакында тулаем мәгълүмат бирү максатыннан да саннар киң кулланыла: *Прававой государствада халыҷның балалары дүрт-биш йыллар салдат булыб йөрмәйенчә бәлки бер йыл йәки сигез ай ғына хезмәт итәргә тийеш* [«Прававой государство», «Б.т.», 1906, № 32]. *Унбиш көндән бирле тоташ һичбер йаңғырсыз көн булганы йуҷ* [«Минзәлә өязендән», «К.», 1913, № 148].

Саннарның мәгълүмат бирү функциясе XX гасыр башы вакытлы матбугатында вакыйгаларның вакыт исәбен күрсәтү белән генә чикләнми, ә башка төр күренешләрне тасвирлау барышында да җәлеп ителә. Мәсәлән, түбәндәге очракта шәкертләр хакындагы язмада саннар шәкертләргә бәйле мәгълүматны яктырту максатыннан урын ала: *Мужской гимназийаның 5 нче класс шәкертләре берлән шул классның учителе арасында дәгва чыҷҷан ваҷытда күкерт шикелле ҷабынырга торған 5, 6, 7, 8 нче класс шәкертләре ... забастовка йасағанлар* [«Хаҗитархан хәбәрләре», «Б.т.», 1906, № 38].

Шул рәвешчә, XX гасыр башы вакытлы матбугатында нинди генә язма булмасын, кыска гына мәкаләдә дә, очерк яисә бәянда да саннар чынбарлык турындагы мәгълүматны төгәл җиткерү, укучыны илдә барган вакыйгалар-яңалыклар белән таныштыру максатыннан киң кулланыла: *Иген игәрлек җир берлән болынлыҷ икесе бергә 4 дисәтинәдән артығрак тийәдер* [«Русиядә никадәр җир бар?», «Б.т.», 1906, № 51]. *Узған ун ай эчендә эчендә Тургай областена 45 мең 791 яңа хохол күчеб килгән* [«Мәхмүд бай Хөсәеневнең иганәсе», «В.», 1910, № 563].

Публицистик язмаларда, аеруча яңалыкларда кыска гына җөмләләр белән күп мәгълүмат бирү максаты куелганлыктан, бер җөмлә эчендә саннар тезелеп китәргә, берничә күренешкә бәйле вакыйгалар тасвирланырга мөмкин. Андый очракларда кабатлаулардан котылу, җөмләне җыйнак итү өчен еш кына саннар янындагы саналмышлар төшеп кала яисә махсус кыскартыла. Мәсәлән, түбәндәге очракта фаҗигалы хәбәр турында мәгълүмат биргәндә, кеше лексик берәмлеген берничә тапкыр кабатламас өчен сан исемләштерелеп, *1190 ы* дигән формада кулланыла: *Таланған 137 мең семйаның 159 мең санындан 937 кеше үтерелгән, 1190 ы җәрәхәтләнгән* [«Русия хәбәрләре», «Б.т.», 1906, № 38].

---

[1] «Б.т.» – «Борһане тәрәккый» газетасы.

Саннарның экспрессив функцияләре дигәндә, саннарның теге яки бу текст стилендә экспрессивлык тудыру, укучыга эмоциональ тәэсир итү, күренеш-вакыйгаларга серлелек бирү, персонажның образын барлыкка китерү һ.б. максатларда кулланылышы күздә тотыла. XVII–XVIII гасырларның иске татар язма истәлекләрендә бу максатлардан төрки халыкларда аерым символик мәгънәгә ия булган саннар киң кулланыла. Алар текстта үзенә бертөрле стилистик вазифа башкаралар, еш кына стилистик сурәтләү чарасы буларак та җәлеп ителәләр. Мәсәлән, шундый символик саннарның берсе – *кырык: Андин соң тарих мең дә сиксән тугызда ирде, асманда – һавада бер йакты ләгән йолдыз пәйда булды, көндин йақтылыгы артды, тәмам қырық көнгәчә торды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 1]. *Андин соң көймә төзеделәр, қырық кыз – қызықай берлә, күк күгәрчен берлә, алтын қузый берлә, тутый қош берлә, сүнмәс чырагы берлә, Тура тагындин Төн диңгезенә алтын көймәгә салыб йибәрделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70].

Символик саннар арасында җиде санын да очратырга мөмкин. Күренекле тюрколог Ә.Р. Тенишев фикеренчә, җиде саны төрки халыкларда дини күзаллауларда, мәкаль-әйтемнәрдә, халык авыз иҗаты сюжетларында, астрономик терминнарда һ.б.да еш очрый торган гаҗәеп саннарның берсе булып тора [Тенишев, 2006, с. 633]. XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә әлеге сан табигать күренешләрен, ханнар тормышын бәян иткәндә кулланыла. Шул рәвешчә, вакыйгалар агышына серлелек бирелә, укучының игътибары җәлеп итеәлә: *Йәгни бу иқлимдә, йәгни йитенче уралда мәтләгыш-шәмс wә һәм кичә wә көндезнең сәгатьләре мөхтәлифдер* [Мөслими, 1999, б. 19]. *Ачықсаңыз китәрсезләр, бәнем кальгам эчендә йите йыллық азыгымыз бардыр див җаваб йазды* [Мөслими, 1999, б. 42].

Дини ышануларда, халык авыз иҗатында нindидер бер көчкә ия булып саналган *өч* саны да *өч угыл, өч әүлия* һ.б. кебек сүзтезмәләр составында килеп, текстның эмоциональ тәэсир итү көчен арттыра, образлы тасвирлау чарасы булып тора: *Минем өч углым Бүдән Чар, Қагыйн Чар, Салчут халқыны белмәс булдылар, золым, көч қыйлырлар, сүзем дыңламаслар* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 72]. *Буләрдә бер қаенлық арасы чоқырның югарысында менгәндә, сул қабыргасында өч әүлийәи гыйзамның қабере вардыр* [Мөслими, 1999, б. 33].

Саннар еш кына герой-персонаж, яки язмада тасвирлана торган зат хакында күзаллау булдыру максатыннан да файдаланылырга мөмкин. Мәсәлән, түбәндәге очракта язмада сурәтләнгән геройга хас сыйфатлар саннар ярдәмендә күпертеп-гиперболалаштырылып тасвирлана, әлеге затның гадәти генә булмавына басым ясала: *Диңгез углы димәклә мәшһүр иде вә җитмеш ике төрле телдән белер ирде* [Мөслими, 1999, б. 21]. Тирә-юнь табигатьне, башка күренешләрне сурәтләгәндә дә саннар ярдәмгә килә. Мәсәлән, әлеге мисалда диңгезнең искиткеч зурлыгы, аның башка диңгезләрдән аерылып торуы да сан-

нар белән җиткерелә: *Ул диңгездә йегерме мең атау вардыр* [Мөслими, 1999, б. 22]. Укучыны гадәти чынбарлыктан аерып, вакыйгаларга илаһилык бирергә теләгән очракларда да автор саннарга мөрәҗәгать итә: *Анларның әгдаде йөз сиксән мең мөзәккәр, йөз сиксән мең мөәннәстер* [Мөслими, 1999, б. 24].

XX гасыр башы публицистик стиле саннарның кулланылышы ягыннан аеруча үзенчәлекле. Бу чорда текстның саннарга бай булуы, аларның башка сурәтләү чаралары белән үрелеп баруы авторның максатына, язманың жанрына, күләменә дә бәйле булуы күренә. Яңалыклар тасвирланган кыска текстларда саннар зур әһәмияткә ия булып, мәгълүмати вазифа башкарса, интервьюларда, очеркларда саннарның эмоциональ-экспрессив функциясе беренче урынга чыга. Мәсәлән, вакыйгаларны, аеруча язманың үзәгендә торган геройларның язмышы белән бәйле фаҗигалы күренешләрне тасвирлаганда, геройның яшен искәртү, аның ни дәрәҗәдә яшь, бала булына ишарә итү дә укучыга эмоциональ яктан көчле тәэсир итә, аны вакыйгалар агышы артыннан ияртеп, бәянның эченә алып керә. Түбәндәге мисалда геройның гыйбрәтле язмышы, укучының яшен дә күрсәткәнлектән, аеруча фаҗигалы кабул ителә: *Мин җиде-сикез йәшләрдә булганмын – әнкәйем үлде. Әткәй аңардан биш йыл элек үлгән* [«Гөлчәһрә», «В.», 1910, № 700].

XX гасыр башының вакытлы матбугат басмаларында саннарның мәгълүмати функциясе еш кына аларның эмоциональ-экспрессив вазифасы белән бергә үрелеп бара. Мәсәлән, түбәндәге мисалда гаскәрләр арасындагы аерманың ни дәрәҗәдә зур булуын саннар ярдәмендә биреп, автор укучының хисләренә тәэсир итә. Бу очракта саннарның күренешләрне күпмедер дәрәҗәдә каршы куеп тасвирлауда, ягъни антитеза кебек сурәтләү чарасын барлыкка китерүдә дә катнашуын искәртергә кирәк: *Напалийонның һөҗүм итәчәге әвәлдән мәгълүм булса да безнең тарафдан ике җыл эчендә аның 600 мең гаскәренә ҡаршы барлыгы 200 мең гаскәр хәзерләнде* [«Сугыш бәйрәме», «В.», 1912, № 1027].

Гомумән, вакыйга яисә күренешкә генә түгел, ә кешегә бәя биргәндә, аны персонаж буларак ачканда да саннарның стилистик мөмкинлекләре зур. Мәсәлән, алдагы мисалда кеше образын *дүрт айаклы җанвар* образы белән каршы куеп, автор сурәтле тасвирлауга ирешә: *...үземнең дүрт айаҡлы җанварлардан айырмам фәкәт кеше кийеме кийенеб йөрүдән генә гыйбарәт идене аңлаб һаман иске тормышҡа дошмалана гына бара идем* [«Үткән гомерем вә караңгылык. Хәзерге хәлем вә шатлык», «Б.т.», 1906, № 51].

Юмор-сатира белән тасвирлана торган күренешләр саннар ярдәмендә тагын да үткенрәк итеп җиткерелә. Мәсәлән, сарыкның бәясен чагыштырып бирү аша автор шактый оста гына итеп муллага үзенең мөнәсәбәтен дә белдереп ала: *70 тийен булуб торган сарыҡ тиресе муллалар бәхетенә генә төсле Гәйет алдыннан гына сумның йугары йагына күтәрелде* [«Әтраф хәбәрләре», «К.», 1914, № 549].

Күренешләрне саннар ярдәмендә гиперболалаштырып сурәтләү дә язучы стилен образлы итүдә зур әһәмияткә ия. Мәсәлән, түбәндәге очракта автор вакыйгаларның ни дәрәҗәдә дәһшәтле булуын *мең мәртәбә* тезмәсен кабатлап бирү ярдәмендә тагын да көчәйтеп тасвирлый: *Бу қадәр қотчыққыч дәһшәтле вақыйғаларны күз алдына китереб қуйсақ, мең мәртәбә йазу, мең мәртәбә ишетү дә аз булыр* [«Б.т.», 1907, № 75].

Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, XX гасыр башы вакытлы матбугатында, ягъни публицистик стильдә саннарның кулланылышы стилистик яктан шактый үзенчәлекле, күпкырлы булуы белән аерылып тора. Кайбер төр саннарның төрле грамматик формаларда кулланылышы да шушы чорның публицистик стиленә хас үзенчәлекләрнең берсе. Мәсәлән, чама саннарын барлыкка китерүдә һәм лексик, һәм грамматик ысуллар җәлеп ителә, ягъни чама саннарының кулланылышында синонимик вариантлылык чагылыш таба. Биредә ике сан янәшә кулланылып, яки *-ларда/-ләрдә, -лап/-ләп* кебек кушымчалар ялганып, *кадәр, артык* кебек ярдәмлек сүзләр белән ясалган чама саннарын да очратырга мөмкин. Мондый синонимлык авторның язу стиленә бәйле булырга да, кабатлаулардан котылу өчен кулланылырга да мөмкин: *Прававой государствада халықның балалары дүрт биш йыллар салдат булыб йөрмәйенчә бәлки бер йыл йәки сигез ай ғына хезмәт итәргә тийеш* [«Прававой государство», «Б.т.», 1906, № 32]. *10 йәшләрендә вакытта Симферополь гимназийәсенә кергән* [«В.», 1914, № 1598 «Тәрҗеман» газетасы»]. *50 ләб кешеләрне бәйләб бер дә ашықмайынча 3840 рублә ақчасыны алыб чығыб киткәнләр* [«Чиләбедә яңа елны каршы алу кичәсе», «В.», 1914, № 1632]. *1150 қәдәр кеше килеб хәзерге университет эчендә митинглар йасамый торырға қарар бирделәр* [«Русия хәбәрләре», «Б.т.», 1906, № 28]. *1500 дән артық вәкил бар. Мөселманлар 40–50 кешедән ғыйбарәт иде* [«Мәскәү киңәш мәҗлесендә», «В.», 1917, № 2271].

Болардан тыш, XVII–XVIII гасырларның иске татар язма истәлекләрендә дә, XX гасыр башының иҗтимагый-публицистик стилендә дә аеруча киң кулланыла торган саннарның булуын искәртергә кирәк. Мәсәлән, *бер* саны шундыйлардан. Әлеге сан атамасы язма истәлекләрдә предметның төгәл санын, нәрсәнең дә булса күләмен белдерүдән бигрәк, җөмләгә билгелелек төсмере бирү, җөмлә кисәкләрен логик яктан бәйләү яки фикерне гомумиләштереп атау кебек стилистик максатлардан җәлеп ителә: *Ул заманда Мәккәдә хәзрәте Ибраһимның сохофы илә ғамәл қылғучы бер әғләм wap иде, исеме Әйүб иде* [Мөслими, 1999, б. 18]. *Шәһәрдәге һәммә граждан бик уңайсыз бер хәлдә қалды* [«Оренбургта күңелсез вакыйгалар», «В.», 1917, № 2247]. *Бу олуғ суғыш бөтен Йаврупада бер инқыйлаб фикере туғдырган шикелле, киләсе тормышка да үзенең эзләрен бик нық калдырыр шикелле күренә* [«Нимес хатынлары», «К», 1910, № 613]. *Хәзергәчә хөкүмәт вәкилләре мөселманлар иң сәғадәтле бер милләт дийәргә йарата иделәр бит!* [«Г. Думаның 26 февраль җыелышында

Садри әфәнде Максудов нотыгы», «Б.т.», 1911, № 139]. *Шахтадагы мөселман эшчеләр тормышына даир Шәриф әфәнде Камал каләме илә йазылмыш гыйбрәтле бер хикәйәдер* [«В.», 1910, № 700].

Шул рәвешчә, XVII–XVIII гасырларга караган иске татар язма истәлекләрендә саннар, нигездә, мәгълүмат бирү, ел-чор исәбен җиткерү, предмет-күренешләрне тасвирлаганда аларга серлелек, илаһилык төсмерләре өстәү һ.б. максатлардан файдаланыла. XX гасыр башы вакытлы матбугатында саннарның стилистик үзенчәлекләре тагын да киңәя. Алар бу чор язмаларында һәм мәгълүмати, һәм экспрессив функцияләр башкарып, эчтәлекне статистик мәгълүмат белән тулыландыралар, стилистик яктан әсәрнең телен образлы сурәтләүләргә баетып, укучыда кызыксыну уяталар һ.б. Фактик материалдан күренгәнчә, саннар ярдәмендә бирелгән мәгълүмат еш кына иң җитди язманың да стилен җиңел, тиз-шома укылышлы итә, ә укучыда тагын да көчлерәк эмоцияләр уята, ышандыра. Кыскасы, язма текстларда вакыйгалар барышын, вакыт агышын төгәл күрсәтүдә, персонажның эчке сыйфатларын ачуда, теге-яки бу үзенчәлеген образлы тасвирлауда, сөйләмгә эмоциональлек-экспрессивлык бирүдә, әсәрнең телен йөгерек итүдә һәм башка төр стилистик вазифалар башкаруда саннарның әһәмияте искиткеч зур.

Әдәбият

Әтраф хәбәрләре // Вакыт. 1909. № 480.

Әтраф хәбәрләре // Кояш. 1914. № 549.

Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 408 б.

Бәширова И.Б. Төрки-татар әдәби теле нәзарияте. Казан, 2018. 315 б.

Беркутов В.М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. 95 с.

Борһане тәрәккый. 1907. № 75.

Вакыт. 1910. № 700.

Г. Думаның 26 февраль җыелышында Садри әфәнде Максудов нотыгы // Борһане тәрәккый. 1911. № 139.

Голуб И.Б., Стародубец С.Н. Стилистика русского языка и культура речи. М.: Юрайт, 2023. 456 с.

Гөлчәһрә // Вакыт. 1910. № 700.

Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 512 б.

Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 37–96.

Зур дешовка // Кояш. 1913. № 259.

Мәскәү киңәш мәҗлесендә // Вакыт. 1917. № 2271.

Мәхмүд бай Хөсәеневнең иганәсе // Вакыт. 1910. № 563.

Минзәлә өязендән // Кояш. 1913. № 148.

Миннуллин Б.К. Специфика морфологического оформления текстов татарской периодической печати начала XX века. Казань, 2022. 336 с.

Мөслими. Тәварихы Болгария / басмага әзерләүче С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

Нимес хатыннары // Кояш. 1910. № 613.

Оренбургта күңелсез вакыйгалар // Вакыт. 1917. № 2247.
Прававой государство // Борһане тәрәккый. 1906. № 32.
Русия хәбәрләре // Борһане тәрәккый. 1906. № 28.
Русия хәбәрләре // Борһане тәрәккый. 1906. № 38.
Русия хәбәрләре // Борһане тәрәккый. 1907. № 116.
Русиядә никадәр җир бар? // Борһане тәрәккый. 1906. № 51.
Сугыш бәйрәме // Вакыт. 1912. № 1027.
Татар әдәбияты тарихы. Т. II. Казан: Татар. кит. нәшр., 2022. 462 б.
Татар грамматикасы. Т. II. М.: ИНСАН, Казан: ФИКЕР, 2002. 448 б.
Тәрҗеман газетасы // Вакыт. 1914. № 1598.
Тенишев Э.Р. Символика чисел // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, пратюркский язык-основа. М.: Наука, 2006. С. 629–647.
Төрки сугышы // Кояш. 1915. № 699.
Төрк-юнан мөнәсәбәте // Вакыт. 1913. № 1302.
Үткән гомерем вә караңгылык. Хәзерге хәлем вә шатлык // Борһане тәрәккый. 1906. № 51.
Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: КГУ, 1972. 318 с.
Хаҗитархан хәбәрләре // Борһане тәрәккый. 1906. № 38.
Чиләбедә яңа елны каршы алу кичәсе // Вакыт. 1914. № 1632.
Япониядә // Кояш. 1915. № 664.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире